

काठमाडौँका ईटाभट्टाहरू र वातावरणीय न्याय

अनिल कुमार राउत

ईटाभट्टा र वातावरणीय न्याय

प्रत्येक व्यक्तिको स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने अधिकारलाई नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले संरक्षण गरेको छ। वातावरणीय न्यायको अवधारणाले यस अधिकारको प्राप्तीलाई वलियो बनाउने कोशिश गर्दछ। वातावरण प्रदूषणको बोझ असमानुपातिक रूपमा कमजोर वर्ग/क्षेत्र/देश/लिङ्ग/जात-जाति वा समुदायमा थोपरिनुलाई वातावरणीय अन्यायको रूपमा लिइन्छ (अधिकारी २०५९ख)। काठमाडौँ उपत्यकाको सन्दर्भमा वातावरणीय अन्यायको सृजना गर्ने एउटा माध्यममा ईटा उद्योगहरू पनि पर्दछन्।

यहाँ सञ्चालनमा रहेका ईटाभट्टाहरूले गर्दा स्थानीय बासिन्दाहरूको स्वच्छ वातावरणप्रतिको अधिकार गुम्दै गइरहेको छ। विशेषगरी यसले हुने वायु प्रदूषणले स्थानीयवासीको स्वास्थ्यमा नकारात्मक प्रभाव पारिरहेको पाइएको छ। अझ यसमा ध्यान दिनु पर्ने पक्ष भनेको, यी भट्टाहरूबाट उत्पादन हुने ईटा स्थानीय स्तरमा नगण्य रूपमा खपत हुनु र उत्पादित ईटाको प्रायः सम्पूर्ण भाग शहरी क्षेत्रमा घर बनाउनमा प्रयोग गरिनु हो। वातावरणीय र अन्य नकारात्मक प्रभाव बढी भोग्नुपर्ने स्थानीयवासीले यी भट्टाहरूबाट धेरै कम मात्र फाइदा पाइरहेका छन्। अल्पकालीन रूपमा भट्टावालालाई जग्गा उपयोग गर्न दिएबापत केही रकम पाए पनि दीर्घकालीन रूपमा त्यो घाटामा परिणत भएको छ।

काठमाडौँ उपत्यका

नेपालको राजधानी काठमाडौँ, देशकै आर्थिक तथा सांस्कृतिक केन्द्र भएकोले यहाँको जनसङ्ख्या वृद्धिदर देशको औसतभन्दा बढी छ। काठमाडौँमा ४.८३ प्रतिशत प्रतिवर्षको दरले जनसङ्ख्या वृद्धि भइरहेको छ जबकि देशको जनसङ्ख्या वृद्धिदर वार्षिक २.२७ प्रतिशत मात्र छ। सन् २००१ को जनगणनाअनुसार काठमाडौँ उपत्यकाका तीन जिल्लाहरू काठमाडौँ, भक्तपुर र ललितपुरमा कुल १६,५६,९५१ मानिसहरू बसोबास गरिरहेका छन् (एचएमजी/सीबीएम सन् २००१)। उत्तर-दक्षिण करिब २० किलोमिटर र पूर्व-पश्चिम करिब ३० किलोमिटर फैलिएको यो उपत्यकाको क्षेत्रफल ३५ वर्ग किलोमिटर छ।

काठमाडौँमा ईँटाभट्टाहरूको अवस्था

काठमाडौँ उपत्यकामा अवस्थित प्राचीन मठ, मन्दिर, दरबारलगायत अन्य पुरा-तात्विक महत्वका सांस्कृतिक सम्पदाहरूलाई हेर्दा ईँटाहरू प्राचीनकालदेखि नै निर्माण कार्यमा प्रयोग हुँदै आएको देखिन्छ। उपत्यकामा आधुनिक शैलीका भवनहरू निर्माण हुनुपूर्व ईँटाको माग कम भएको अवस्थामा आवश्यकता अनुसारको ईँटा बनाउन कृषि पेशामा संलग्न, माटोका कुशल कालीगढ मानिने 'अवाले' समुदायबाट अवालमा माटो पोल्ने कार्यबाट उपत्यकामा ईँटाभट्टाको विस्तार भएको थियो। एकपटकमा ५,००० देखि ३०,००० सम्म ईँटा पोल्न सकिने यस प्रविधिअन्तर्गत एकै पटकमा काँचो ईँटाहरूलाई इन्धनसँगै राखेर एक हप्तासम्म अवालमा बन्द गरेर पोल्ने परम्परा थियो। तर यस प्रविधिअन्तर्गत इन्धनको बल्ने गुणलाई नियन्त्रण तथा अनुगमन गर्न गाह्रो पर्ने र उत्पादित ईँटा पनि गुणस्तरीय नभएको कारण विक्रम संवत् २०२० पछि उपत्यकामा आधुनिक घर निर्माणको तीव्रतालाई ध्यानमा राख्दै अवाले समुदायका आशालाल महर्जन (अवाले)ले ललितपुरको खुमलटारमा पहिलो पटक चिम्नी भट्टाको शुरुआत गरेका थिए।

त्यसपछिका दश/बाह्र वर्षमै थप ३० वटा चिम्नी भट्टाहरू उपत्यकामा स्थापना भए भने २०२४ सालमा मात्र मित्रराष्ट्र चीन सरकारको सहयोगमा आधुनिक शैलीको हरिसिद्धी ईँटा तथा टायल कारखाना स्थापना भएको थियो। पछि २०४० सालसम्म आउँदा उपत्यकामा भट्टाको सङ्ख्या १०५ पुगिसकेको थियो जसमा आधुनिक शैलीको एउटा मात्र भक्तपुर ईँटा उद्योग थपिएको थियो भने बाँकी सबै चिम्नी तथा ठाडो भट्टाहरू नै थिए। उपत्यकामा २०४१ सालमा १३२, २०४४ मा २५४ तथा २०५० सालसम्म आइपुग्दा भट्टाहरूको सङ्ख्या ३०५ सम्म पुगेको थियो (पोखरेल २०५८)। कुनै समयमा उपत्यकाको घना बस्तीभन्दा धेरै टाढा सञ्चालित देखिने यी भट्टाहरू शहरको विस्तारले गर्दा घना बस्तीबीच सञ्चालन भइरहेका पाइन्छन्। साधारण प्रविधिका, प्रदूषण नियन्त्रण संयन्त्र नभएका तथा धेरै सङ्ख्यामा रहेका यी भट्टाहरूको प्रदूषणको अनुभव स्थानीय समुदायलगायत काठमाडौँ उपत्यकाका वासिन्दाले गर्न थालिसकेका थिए। तर पछिल्ला दिनहरूमा ईँटाभट्टाहरूको सङ्ख्यामा कमी आउँदै गयो। सन् २००१ मा वातावरण र जनस्वास्थ्य संस्था (एन्फो)ले गरेको अध्ययनले उपत्यकामा १२५ वटा ईँटाभट्टाहरू सञ्चालनमा रहेको देखाएको थियो। यीमध्ये ९० प्रतिशत चिम्नी भट्टाहरू छन् जसले काठमाडौँको ईँटाको मागको करिब ८७ प्रतिशत आपूर्ति गर्दछन् (एन्फो सन् २००१)। तर यस्ता चिम्नी भट्टाहरू सुक्खा मौसममा मात्र चल्ने र अझ पनि धेरै भट्टाहरू दर्ता नगरी चलाउने प्रवृत्ति रहेकोले भट्टाहरूको वास्तविक सङ्ख्या योभन्दा पनि बढी भएको मानिन्छ।

यी भट्टाहरू विशेषगरी काठमाडौँमा सतुङ्गल, टौखेल, सल्यानथान तथा बलम्बु क्षेत्र, ललितपुरमा खुमलटार, धापाखेल, हरिसिद्धी तथा भरुवारासी क्षेत्र, इमाडोल क्षेत्र, सानागाऊँ, लुभु, टिकाथली, शथली क्षेत्र तथा पूर्वी भक्तपुरमा सिपाडोल, नाहाखेल, चितापोल, तथाली, सुदाल र वागेश्वरी, उत्तरी भक्तपुरअन्तर्गत दुवाकोट,

ठिमी तथा गड्ढाघर वरपरका क्षेत्रहरूमा सञ्चालित छन् । काठमाडौं उपत्यकामा सञ्चालित र सञ्चालन हुने भनिएका ईटाभट्टा निम्न किसिमका छन् ।

ठाडो भट्टा (Clamp Kiln)

उपत्यकामा रहेका भट्टामध्ये ठाडो भट्टा सबैभन्दा पुरानो र परम्परागत प्रविधि हो । यस प्रविधिअन्तर्गत काँचो ईटा र इन्धन (दाउरा, कोइला) लाई खाप मिलाएर करिब ३-५ मिटर अग्लो बनाइन्छ । इन्धनमा आगो लगाएपछि, इन्धनको ताप र धुवाँले पोल्ने काम गर्छ । हाल उपत्यकामा ९ वटा यस्ता ईटाभट्टाहरू छन्, जुन प्रायः टायल र परम्परागत ईटा बनाउन प्रयोग गरिन्छ ।

चिम्नी भट्टा (Bull's Trench Kiln)

यो प्रविधि करिब १२५ वर्ष पुरानो मानिन्छ । यस प्रविधिअन्तर्गत दुईवटा चिम्नीबाट धुवाँ बाहिर फालिन्छ । अण्डा आकारको भागमा २३-३२ फिट चौडा र ६.५-७.५ फिट गहिरो खाडलमाथि ईटा राख्ने काम हुन्छ, र इन्धन बालिएपछिको तापले ईटा पोल्ने काम हुन्छ । यो प्रविधिअन्तर्गत दैनिक १०,०००-२८,००० ईटा उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

चाइनिज भट्टा (Hoffmann Kiln)

यो प्रविधि आधुनिक र कम प्रदूषित मानिन्छ । तर यो महँगो पनि छ । यस प्रविधिअन्तर्गत ईटा पोल्ने काम चिम्नी भट्टाकै तरिकाबाट हुन्छ । तर आधुनिक प्रविधि भएको कारण यसमा इन्धनको तापलाई पुनः ईटा तताउन प्रयोग गरिन्छ, र ईटा पोल्ने काम सन्तुलित तरिकाबाट गरिन्छ ।

भर्टिकल शाफ्ट भट्टा (Verticle Shaft Kiln)

यो प्रविधि सन् १९९२ मा जर्मन सरकारको सहयोगमा नेपाल भित्र्याइएको थियो । तर केही समयपछि नै बन्द हुन पुग्यो । अहिले पुनः यो प्रविधि स्वीस सरकार (SDC) को सहयोगमा भित्र्याइदैछ । यो प्रविधि आधुनिक मानिन्छ जसमा चिम्नी भट्टामाभन्दा ३० प्रतिशत कम इन्धन आवश्यक पर्छ । साथै यसलाई १२ महिना नै चलाउन मिल्छ । यस प्रविधिअन्तर्गत भर्टिकल शाफ्टहरूमा ईटा पोल्ने काम हुन्छ । यसमा ईटालाई तलबाट माथि लगिन्छ, र उक्त क्रममा शाफ्टको बीच भागमा पोल्ने कार्य हुन्छ । यस प्रविधिबाट दैनिक एक शाफ्टबाट ३,०००-८,००० ईटा उत्पादन हुन्छ ।

ईटाभट्टाबाट हुने वायु प्रदूषण

काठमाडौंको भूवनोटले गर्दा नै यहाँ वायु प्रदूषणको प्रभाव बढी हुने देखिन्छ । कचौरा आकारको उपत्यकाको वनोटले गर्दा यहाँ उत्सर्जन हुने वायु प्रदूषकहरू उपत्यकाको डाँडा काटेर बाहिर जान पाउँदैनन् । जाडो महिनामा हुने थर्मल ईन्भर्सन (thermal

inversion) ले त यहाँ वायु प्रदूषणको समस्या अझै बढाउँछ। जाडो महिनामा गह्रौं चिसो हावा सतही भागमा नै रहन्छ र तातो हावाले ढकनीको काम गर्छ। यसले गर्दा प्रदूषण हावामा फैलिएर पातलिने मौका पाउँदैन।

उपत्यकाको वायुको खस्कंदो गुणस्तरमा पुरानो प्रविधि प्रयोग गर्ने ईँटाभट्टाहरू बढी जिम्मेवार देखिन्छन्। सन् १९९७ मा विश्व व्याङ्कले गरेको एक अध्ययनअनुसार उपत्यकाको वायुमा रहेका धुँवा-धूलोका कणहरू (total suspended particulates - TSP) को करिब ३१ प्रतिशत यी ईँटाभट्टाहरूले नै उत्सर्जन गर्छन्। त्यसैगरी सूक्ष्म धूलोका कण या कणिका (पीएम टेन — particulate matters less than 10 micron) को स्रोतमध्ये ईँटाभट्टा सबैभन्दा अग्र स्थानमा छ। यसले २८ प्रतिशत भाग ओगटेको छ (द वर्ल्ड व्याङ्क सन् १९९७)। अझ, ईँटाभट्टाहरूबाट हुने प्रदूषणमा चिम्नी भट्टाहरू नै बढी जिम्मेवार देखिन्छन्। धेरै प्रदूषण गर्ने र इन्धन पनि बढी खपत गर्ने हुनाले यसको उत्पत्ति स्थान—भारत—मा पनि यो प्रविधिको उपयोगमा रोक लगाइसकिएको छ। तर काठमाडौं उपत्यकामा यो प्रविधि अझै सञ्चालनमा छ। स्वच्छ उर्जा नेपाल र जनहित संरक्षण मञ्चले सन् २००१ र २००२ मा गरेको एक अध्ययनले यस्ता ईँटाभट्टा वरपरको वायु अन्य ठाउँको भन्दा ३ गुणा बढी प्रदूषित भएको देखाएको छ। भक्तपुरको भौखेल गाविसमा कणिका (पीएम टेन) ५६८.७८ माइक्रोग्राम प्रतिक्युबिक मिटर पाइएको थियो भने सोही गाविसको ईँटाभट्टा नभएको स्थानमा १५८.१६ माइक्रोग्राम प्रतिक्युबिक मिटर मात्र पाइएको थियो। यसैगरी ललितपुरको टिकाथली गाविसमा ईँटाभट्टा चल्ने र नचल्ने समयमा गरिएको अध्ययनले पनि ईँटाभट्टाले वायुलाई ३ गुणा प्रदूषित गरेको ठहर गरेको छ। ईँटाभट्टा चल्नुअघि (कार्तिक महिनामा) टिकाथलीमा पीएम टेनको मात्रा २१७.१६ माइक्रोग्राम प्रतिक्युबिक मिटर पाइएको थियो भने ईँटाभट्टा चल्ने समयमा ६०२.१६ माइक्रोग्राम प्रतिक्युबिक मिटर पुगेको थियो (तुलाधर र राउत सन् २००२वी)।

काठमाडौं उपत्यकाको समग्रको वायुको गुणस्तर खस्काउन ईँटाभट्टाको प्रमुख भूमिका छ नै, स्थानीय स्तरमा त यसको दुष्प्रभाव अझ विकराल छ। भट्टा चल्ने समयमा, चिम्नी भट्टाबाट निस्कने कालो धुवाँको मुस्तोले वरिपरिको वातावरण हेरी नसक्नु गरी विग्रिएको हुन्छ। ईँटाभट्टाको वरपरका बस्तीकाहरू सो कालो धुवाँको मुस्तोले गर्दा विभिन्न समस्याहरू निम्त्याएको बताउँछन्। शितल हावा चल्ने साँझको समय त भन यहाँ बसी नसक्नुको हुन्छ (राउत सन् २००२)।

ईँटाभट्टाले स्वास्थ्यमा पार्ने प्रतिकूल प्रभाव

पीएम टेन भनिने साना कणिकाहरू नाकबाट सजिलै फोक्सोसम्म छिर्न सक्छन्। यस्ता कणहरूले श्वासप्रश्वास प्रणालीलाई नराम्रोसँग असर गरी लहरेखोकी, दम र फोक्सो-सम्बन्धी रोगहरू निम्त्याउँछन्। स्वच्छ उर्जा नेपाल र जनहित संरक्षण मञ्चको अध्ययन-अनुसार, ललितपुरको टिकाथली गाविसमा ईँटाभट्टाहरू नजिकै रहेको हाइ भ्यू स्कूल र ईँटाभट्टाहरू नभएको लामाटारमा रहेको भ्याली पब्लिक स्कूलमा पढ्ने ५ वर्षमुनिका

बालबालिकाहरूको स्वास्थ्य परीक्षण गर्दा ईटाभट्टा भएको स्थानमा रहेको विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीहरूमा घाँटी, आँखा र तल्लो श्वासप्रश्वास नलीमा बढी समस्या देखिएको थियो। तुलनात्मक रूपमा ईटाभट्टा नभएको लामाटारको भ्याली पब्लिक स्कूलमा भने श्वासप्रश्वाससम्बन्धी समस्या कम देखिएको थियो। हाइ भ्यू स्कूलमा परीक्षण गरिएका बालबालिकामध्ये ५९.८५ प्रतिशतमा तल्लो श्वासप्रश्वास नलीमा समस्या देखिएको थियो भने भ्याली पब्लिक स्कूलमा ३.८५ प्रतिशतमा मात्र उक्त समस्या देखिएको थियो। (तुलाधर र राउत सन् २००१बी)।

ईटाभट्टा वरपर रहेका अन्य बस्तीका बासिन्दाहरूमा श्वासप्रश्वाससम्बन्धी रोग बढ्न थालेको पाइएको छ। यी स्थानहरूमा आँखा पोल्ने, दम र अन्य स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याहरू पनि बढेको पाइएको छ। भक्तपुरको दुवाकोट उपस्वास्थ्य चौकीको तथ्याङ्कअनुसार त्यहाँ दैनिक ७-८ वटा श्वासप्रश्वाससम्बन्धी रोगीहरू आउने गर्दछन्। उक्त गाविसभित्र करिब १० वटा यस्ता ईटाभट्टाहरू सञ्चालनमा छन् (तुलाधर र राउत सन् २००१बी)।

अन्य वातावरणीय प्रभाव

वातावरण र जनस्वास्थ्य संस्थाले गरेको एक अध्ययनअनुसार उपत्यकाको दक्षिणी, दक्षिण-पूर्वी भागमा रहेका ईटाभट्टाहरूले काँचो ईटा बनाउन जम्मा ५०९.१ हेक्टर जग्गा ओगटेका छन्। जसमा चिम्नी भट्टाले मात्र ४६३.३ हेक्टर जग्गा उपयोग गरिरहेको छ (एन्फो सन् २००१)। माथिल्लो मलिलो माटो ईटा बनाउन प्रयोग गरिँदा दिनप्रतिदिन माटोको उत्पादकत्व घट्दैछ। स्वच्छ उर्जा नेपाल, वातावरण र जनस्वास्थ्य संस्था तथा वातावरण संरक्षण शिविरले संयुक्त रूपमा गरेको एक अर्को अध्ययनअनुसार हाल ईटा बनाउनमा प्रयोग गरिएका जग्गामा खेतीपातीका लागि अति आवश्यक नाइट्रोजन, फस्फोरस, पोटासियम जस्ता तत्वहरू माटोमा एकदमै न्यून मात्रामा रहेको देखिएको छ (तुलाधर र राउत सन् २००१बी)। ईटाभट्टा भएको ठाउँमा पहिरो जाने, पानीको मूल सुक्ने जस्ता अन्य वातावरणीय समस्याहरू पनि देखिएका छन्। घरको छानामा कालो धाँसो लाग्नु, धोएर सुकाएको लुगा सुक्न नपाउँदै फोहर भैसक्नु जस्ता व्यवहारिक समस्याहरूले स्थानीय बासिन्दाहरू पीडित छन्। वातावरणीय दृष्टिकोणले अनुपयुक्त देखिएका चिम्नीभट्टाहरूमा इन्धनको रूपमा प्रयोग हुने वस्तुहरूले अरू समस्या बढाएका छन्। साधारणतया चिम्नी भट्टाहरूमा निम्न गुणस्तरका कोइला इन्धनको रूपमा प्रयोग गरिन्छ। लागत कम पर्ने भएकाले भट्टावालाहरूले पाएसम्म पुरानो टायर, काठको धूलो, धानको भुस र अन्य बल्ने पदार्थ प्रयोग गर्छन्, जसले गर्दा वातावरणमा अझ बढी नकारात्मक प्रभाव पर्ने गरेको छ।

कामदारहरूमा प्रभाव

ईटाभट्टाले गर्दा कामदारहरूमा पर्ने असरबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन नभए पनि वायु प्रदूषणले गर्दा यिनीहरूको स्वास्थ्यमा पनि नकारात्मक असर परिरहेको छ। वायु

प्रदूषणको मात्रा बढी हुँदा भट्टासँगै माटो मुछ्ने, मुछेको माटोलाई साँचोमा हाल्ने, पोल्न र भण्डारको लागि ईँटा बोक्ने जस्ता ज्यामी काम गर्नेहरू उक्त वायु प्रदूषणको प्रत्यक्ष प्रभावमा रहन्छन् । ज्याला मजदुरीमा काम गर्ने यी कामदारहरू, जसले पर्याप्त पौष्टिक आहारा खान पाएका हुँदैनन्, उनीहरूलाई वायु प्रदूषणको बढी असर पर्ने देखिन्छ ।

ईँटाभट्टाहरूमा हुने बाल श्रमिकको प्रयोगले पनि यसमा थप समस्या सृजना गरेको छ । ज्यामी काममा लागेका कतिपय मजदुरका बालबच्चाहरू पनि आफ्ना बाबुआमालाई सघाइरहेको मनग्य पाउन सकिन्छ । यस्ता बालबालिकाहरूलाई वातावरणीय प्रदूषणको असर बढी पर्दछ ।

वातावरणीय अन्यायको विरुद्ध स्थानीय जनता

वातावरण विनाश हुन थालेकोले स्थानीय स्तरबाटै पनि ईँटाभट्टाहरूको विरोध हुन थालेको छ । धेरै ईँटाभट्टा भएका ठाउँमा स्थानीय जनताहरूले वातावरणीय क्लब, स्थानीय संस्थाको तर्फबाट भए पनि आफ्ना आवाज उठाउँदै आएका छन् । कतिपय स्थानमा त ईँटाभट्टाविरुद्ध आवाज उठाउन स्थानीय स्तरमा नै गैरसरकारी संस्थाहरूको गठन समेत भएको छ । ललितपुरको टिकाथली गाविसमा अवस्थित वातावरण सुधार युवा समूह, भक्तपुरको भौखेलमा अवस्थित वातावरण संरक्षण मञ्च, भक्तपुरकै सुडालमा अवस्थित वातावरण सुधार समूह, ललितपुर-भरुवारासीको वातावरण संरक्षण समूह, आदि यसका उदाहरणहरू हुन् (तुलाधर र राउत सन् २००१) ।

स्थानीय स्तरबाट विरोधका आवाजहरू उठ्न थालेको धेरै समय भए पनि गत वर्ष भक्तपुरको भौखेलमा ईँटाभट्टा व्यवसायी र स्थानीयवासीबीचको झडपलाई विरोधको उत्कर्ष मान्न सकिन्छ । उक्त झडपमा दुवैतर्फ गरी जम्मा २० जना घाइते भएका थिए (तुलाधर र राउत सन् २००१क) । स्थानीयवासीको विरोध हुँदाहुँदै पनि ईँटाभट्टाहरू यहाँ अझै सञ्चालन भैरहेका छन् । कतिपय त सम्बन्धित निकायमा दर्ता नगरिकनै सञ्चालनमा ल्याइएका अवैधानिक ईँटाभट्टाहरू छन् । ईँटाभट्टा व्यवसायीहरू पहुँचवाला र पैसावाल भएकाले गर्दा स्थानीय स्तरमा उठ्ने सानातिना विरोधका आवाजहरू दबिएर जान्छन् जसमा सरोकारवालाहरूको खासै ध्यान पुगेको छैन ।

सरकारी कदमहरू

भट्टाहरूबाट भइरहेका प्रदूषणलाई नियन्त्रण गर्नका लागि श्री ५ को सरकारद्वारा केही नियम तथा शर्तहरू नसारिएको होइन । ती नियमअन्तर्गत भट्टाहरू घना बस्तीभन्दा कम्तीमा पनि १ किलोमिटर दूरीमा हुनुपर्ने, उद्योग सञ्चालन हुनुअगाडि माटो कटानको आयोजना स्वीकृत गराउनु पर्ने तथा भट्टाहरू वन क्षेत्रभन्दा कम्तीमा पनि ३ किलोमिटर टाढा स्थापना गर्नुपर्ने जस्ता शर्तहरू छन् । यी नियमहरू तर्जुमा गरिएका केही समयपश्चात् पुनः केही शर्तहरू थप गरिएका थिए जसअन्तर्गत चिम्नीको उचाई

३६ फिट हुनु पर्ने, छरछिमेकलाई बाधा नपुऱ्याइकन भट्टा सञ्चालन गरिनुपर्ने, उद्योगबाट निस्कने खेर जाने पदार्थहरू उचित तरिकाले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, भट्टा स्थापनापूर्व प्रारम्भिक वातावरण जाँच गराई सञ्चालन गरिनुपर्ने तथा सार्वजनिक पाटी, पौवा आदिलाई हानि नोक्सानी नपुऱ्याई सञ्चालन गरिनुपर्ने जस्ता शर्तहरू समाविष्ट थिए । त्यसबाहेक, श्री ५ को सरकार, घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयले २०५२ सालपश्चात् भट्टा दर्ता गर्न नपाइने नियमसमेत जारी गरेको थियो (पोखरेल २०५८) ।

स्थानीयवासी र वातावरण क्षेत्रमा काम गर्ने संस्थाहरूको दबाव बढ्न थालेपछि, हालै आएर सरकारले काठमाडौँ उपत्यकामा चिम्नी भट्टाको नयाँ दर्तामा रोक लगाएको छ । साथै अबको एक वर्षभित्र सञ्चालनमा रहेका सबै चिम्नी भट्टाहरूलाई उपयुक्त प्रविधिमा रूपान्तरण गर्ने आदेश समेत दिएको छ, (कान्तिपुर २०५८क) । गत वर्ष घरेलु तथा साना उद्योग विभागले ललितपुर जिल्लामा सञ्चालनमा रहेका ६ वटा अवैधानिक भट्टालाई बन्द गरी १५०,००० देखि २००,००० रुपियाँसम्म जरिवाना गरेको थियो (कान्तिपुर २०५८ख) । सरकारको प्रयासलाई टेवा दिन डेनमार्क र स्विट्जरल्याण्ड सरकारका आयोजनाहरू नयाँ उपयुक्त प्रविधिहरू भित्रचाउन प्रयासरत छन् ।

निष्कर्ष

स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हरेक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हुँदाहुँदै पनि काठमाडौँ उपत्यकामा सञ्चालित ईँटाभट्टाहरूले उक्त अधिकारलाई चुनौती दिइरहेका छन् । विशेषगरी निम्न गुणस्तरको र प्रदूषक प्रविधि भएको कारण यस्ता ईँटाभट्टाहरूबाट उत्सर्जित वायु प्रदूषणले उपत्यकाको समग्रको वायुको गुणस्तर खस्काउनुको साथसाथै स्थानीयवासीको स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पारिरहेको छ । तर प्रदूषणको मार खेप्न बाध्य स्थानीयवासीले यस्ता भट्टाहरूबाट फाइदा ज्यादै न्यून रूपमा मात्र पाइरहेका छन् । यहाँबाट उत्पादित ईँटाको अधिकांश भाग शहरी क्षेत्रमा घर बनाउन प्रयोग हुन्छ । यसरी एकहोरो रूपमा लादिएको वातावरणीय अन्यायमा सरोकारवालाहरूको खासै ध्यान नपुगेकोले यसको विरुद्धमा स्थानीय स्तरबाटै पनि आवाजहरू उठ्न थालेका छन् । यी भट्टाहरूबाट हुने प्रदूषण नियन्त्रण गर्न सरकारले केही कदमहरू चाले पनि ती पर्याप्त छैनन् । यससम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा ध्यान दिई स्थानीयवासीले भोगेका वातावरणीय अन्यायलाई न्यूनीकरण गर्नेतर्फ सबैको ध्यान जानु जरुरी छ । ♦